

EBRİ HÂCE İBN-i ÂDİL'İN KİTÂB-I USÛLÜ'L-MELÂHAME ADLI ESERİNDE ANLAM DEĞİŞMESİNE UĞRAMIŞ BAZI KELİMELER ÜZERİNE

Ayşe AYDIN*

ÖZET

Anlam değişmesi, bir kelimenin zamanla farklı bir kavramı anlatır duruma gelmesi ya da önceki anlam alanını daraltması veya genişletmesi olarak tanımlanabilir. Kelimenin *-hatta ekin fonksiyonu-* anlamı bağlamdan ayrı düşünülemez. Metin çalışmalarında öncelikle sözlük oluşturma aşamasında olmak üzere, her türlü inceleme bu tür bir yaklaşımı gerektirir. Bu bakış açısıyla ele alınan metinlerde, öncelikle fiiller olmakla birlikte kelimelerin birden çok anlamı ve hatta eklerin farklı fonksiyonları olduğu görülür. Çalışma, bu yaklaşımla ele alınmış ve 17. yüzyıl bir yıldız bilimi metni olan “Kitâb-ı Usûlü'l-Melâhame” adlı metinde anlam değişmesine uğramış bazı kelimeler değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Melhame, Kitâb-ı Usûlü'l-Melâhame, anlam, anlam değişmesi, kelime.

ABOUT THE WORDS THOSE HAVE SEMANTIC CHANGES IN THE TEXT OF EBRİ HÂCE İBN-i ÂDİL, CALLED KİTÂB-I USÛLÜ'L-MELÂHAME

ABSTRACT

Semantic change, may be described as one word becoming to have an expression of a different concept in time, or its making its meaning range narrower or wider. Not be separated from context and meaning of the word. First phase of work to create a text menu, including any kind of investigation requires such an approach. As a result, primarily of words with multiple meanings, and even suffixes of verbs, but arises in different functions. In this study, this approach has been reviewed and 17 th century a star-science text book that called “Kitâb-ı Usûlü'l-Melâhame” which I have suffered a change of meaning of some words in the text.

Key Words: Melhame, Kitâb-ı Usûlü'l-Melâhame, meaning, semantic change, word.

Melhame veya aynı kelimenin çoğul şekli olan melâhim, yılın belirli ay ve günlerindeki yıldızlara ve çeşitli iklim ve tabiat olaylarına bakarak geleceğe yönelik birtakım haberler vermeyi amaçlayan bir edebî ve folklorik türdür (Turan, 1998 : 681-705). Bu türde eserler, içerisinde halk biliminin birçok alanıyla ilgili pek çok bilgi ihtiva etmektedir. Bu türün bir örneği olup çalışmamızın hareket noktası olan *Kitâb-ı Usûlü'l-Melâhame* adlı metnimiz, Ebrî Hâce İbn-i Âdil tarafından yıldız biliminde Osmanlı Türkçesiyle önemli eserlerin verildiği 17. yüzyılda yani Klasik

* Dr., Sakarya Ü. Fen-Ed. Fak. Türk Dili ve Ed. Böl. El-mek: ayse@sakarya.edu.tr

Osmanlı Türkçesi döneminde kaleme alınmıştır. Osmanlı padişahlarından IV. Mehmed döneminin(1648-1687) eseridir. Bu eserin bizim esas aldığımız nüshası Nur-u Osmaniye Kütüphanesindeki 2778 numarada kayıtlı olup bunun dışında 13 nüshası daha bulunmaktadır. Eser, hicrî olarak 1075, miladî olarak 1665 yılında yazılmış bir tercüme eserdir.

Bu çalışmada, bu yazmadan hareketle Eski Türkçeden metnimizin yazıldığı döneme kadar anlam değişmesine uğramış, eski anlamını koruyan ya da anlam alanını genişleten 67 kelime ele alınmıştır.

Anlam değişmesi, dilimizde var olan iki morfemden(kelime-ek) biri olan kelimenin anlamında meydana gelen değişikliktir. Çünkü dilde anlam taşımakla görevli unsur kelimedir. Ek fonksiyon taşır. Anlam değişmesinin özellikleri dikkate alınarak çeşitli tanımlar yapılmıştır: Bir kelimenin anlattığı kavramlardan az veya çok uzaklaşması, onunla uzak yakın ilişkisi bulunan veya hiçbir ilişkisi bulunmayan yeni bir kavramı anlatması biçiminde tanımlanabilir (Aydın, 2007: 82). Bir kelimenin gösterdiği anlamdan az veya çok uzaklaşarak yeni bir anlam kazanmasıdır (Korkmaz, 1992: 10). Bir göstergenin başlangıçta dile getirdiği kavramda bir daralma, bir genişleme belirmesi ya da aynı sözcüğün bir zaman sonra başka bir kavramı anlatır duruma gelmesine anlam değişmeleri (semantic changes) denir (Aksan, 2006: 88).

Burada yapmaya çalıştığımız şey, anlam biliminin yanı sıra, onun yakın ilişki içerisinde olduğu metin dil bilimi ve söz diziminin de konusu içerisine girer. Kelimenin anlamını belirlemede, cümleler arasındaki bilgi akışlarının nasıl gerçekleştiğinin, bunun yanı sıra, önceki ve sonraki ifadelerin anlamlarının da etkili olduğu kabul edilmektedir. Yeni bir ifadeyle karşılaşan biri, bu ifadeyi yorumlamak için ek ipuçlarını bağlamdan elde edebilir (Yaylagül, 2010: 7). Metin incelemelerinde sözlük oluşturma aşamasında metinden bağımsız olunması düşünülemez. Bağlamlı dizin ve işlevsel sözlük çalışmalarının önemini, Öztürk, “İşlevsel Sözlük ve Osmanlı şiirinde Bağlam” adlı yazısında şu şekilde açıklar: Bağlamlı dizin ve işlevsel sözlük çalışmaları, şairin söz varlığını oluşturan dil öğelerini bütün olarak görmeyi sağlaması ve bütün bunların anlamlandırmaya olan katkısı yönüyle önemli bir alandır(2008: 333). Anlam değişmesi olaylarının genel olarak metnimizde şu türleri görülür:

a. Anlam daralması, b. Anlam genişlemesi, c. Başka anlama geçiş, d. Anlam kötülenmesi, e. Anlam iyileşmesi.

1.6.1. Anlam Daralması (Semantic Restriction)

Anlamlı bir birimin daha sınırlı bir kapsam içermeye başlaması; genel bir anlamdan dar bir anlama geçerek değişmesidir(Vardar, 2002: 20). Bir başka ifadeyle, bir göstergenin önceden anlattığı nesne veya devininin ancak bir bölümünü bir türünü anlatır duruma gelmesidir(Aksan, 2006: 90). Metnimizde belli başlı örnekleri şunlardır:

şuv > şu kelimesi metnimizde 1. İçilen su (oda sıcaklığında renksiz durumda bulunan renksiz, kokusuz madde, ab), 2. Bu sıvıdan oluşan kitle, deniz, akarsu gibi anlamlarla 123 yerde geçer. Clauson, bu kelime üzerine şu açıklamaları yapar: ‘su’; bütün dönemlerde yaygın... VIII. yy.da Eski Türkçede pek çok defa ortaya çıkan *yér suv* mistik ve dinî anlamı olduğunu gösteriyor, fakat bu ve diğer şivelerdeki metinler gösteriyor ki sadece ‘toprak’ anlamına geliyordu, yani hem toprak hem de nehri, gölü içinde bulunduran saha vs. (1972:783).

Bu açıklamalar kelimenin metnimiz açısından kısmen de olsa bir anlam daralması geçirdiğini göstermektedir. Kelime eski mistik ve dinî anlamını yitirmiştir.

Metnimizden örnek vermek gerekirse,

şu içmekden 16a/3

şuya gemiler endürmek 122b/9

Anlam değişimleri yalnızca Türkçe kelimelerde değil, yabancı kelimelerde de görülür. Örnek; Arapça'dan Türkçeye geçen **mektep** (<**mekteb**) kelimesi, kaynak dilde “yazihâne, büro” anlamlarında kullanılırken bugün, bu kelime Türkçede yalnızca “okul” anlamında kullanılır. Yani kelime Türkçeye geçerken anlam daralmasına uğramıştır. Metnimizde de ilgili kelime *okul* anlamıyla yerini alır:

oğlan mektebe virmek ve ulu işlere ibtidâ eylemek 97b/13

Aynı cümlede geçen “**oğlan**” sözcüğü de metnimizde anlam değişmesine uğramadan, Eski Türkçede olduğu gibi her iki cinsi karşılar nitelikte çocuk, evlat(erkek ve kız çocuk) anlamlarıyla kullanılmıştır. Hatta bizzat ‘erkek oğlan’ ifadesi ve ‘kız’ kelimesi kullanılarak bu ayrım daha net olarak hissettirilir:

rebi'ü'l-âhir ayını gördükde erkek oğlan yüzüne bağıl 160b/9

Bunun yanı sıra mütercim, erkek çocuk manasını karşılamak üzere metinde **oğ (u)** kelimesini tercih eder. Yer yer de “erkek çocuğu olan” anlamında bu kelimedenden türemiş olan **oğullu** ifadesi kullanılır:

*oğlı kıızı olmayan 101a/t**oğullu kızlı ol- 132b/3*

Bugün Türkçede *oğul*, *oğlan* biçimlerinde kullanılan kelime türemiş bazı şekilleri de dâhil, EUTS'de **oğlan** “1. Genç adam 2. Oğlan, çocuk”; **oğulluğ** “çocuğa ait”; **oğulluk** “oğulluk, evlatlık”, **oğlanğu** “çocuk gibi davranılan, nazik; **oğulkıya** “çocukcağız” (Caferoğlu, 1993: 93), DLT'de *oğul* “oğul, çocuk”; *oğlan* “oğlan, oğul, çocuk, çocuklar” olarak her iki cins (erkek ve kız çocuk) için kullanılmaktadır. *Oğul* kelimesi, ‘evlat, çocuk’ anlamlarını yaklaşık olarak XVII. kadar korumuştur. ‘Küçük çocuk, bebek’ kavramı ise aşağı yukarı aynı tarihlere kadar *oğlancuk/oğlancık* sözcüğüyle karşılanmıştır (Aksan, 2006: 133). Metnimizde bunu örnekler cümleler kaydedilmiştir:

Oğlancık südüni kesmek, nikâh, rızâ ve dizlere ilâc eyüdü 123b/4-123b/5

yün: Yün, tüy; koyun, keçi, kuzu vb. hayvanların kılı anlamlarıyla metnimizde bir yerde geçen kelime üzerine Clauson şu açıklamaları yapar: Tam olarak “yün”, fakat eski dönemde dar bir sahada “koton” için ve bazı modern şivelerde de “kuş tüyü” anlamına gelir. Moğolca'da *nuñğasun* olarak ilk dönem alıntı kelimesidir. Bunu yerine *tük(tü):ün* kullanıldığı Kuzeydoğu şiveleri dışında bütün modern şivelerde yaşıyor...(1972: 941).

Gülensoy, kelimenin anlamlarını 1. Güzün kırkılan koyun yünü; 2. Yünden yapılmış; 3. Genel olarak hayvan tüyünden yapılmış = ET. yüng ‘pamuk, yün’ (EUTS, 307) olarak verir (2007: 1193). “Yün, koton” temel anlamından hareketle yakın anlamlı kelimelere de ad olmuş bu kelime anlam alanını genişleterek bir değişme geçirirken metnimizde daha dar bir anlamda “koyun, kuzu kılı” manasıyla tespit edilmiştir:

kuz(i) yününü kırkarlar 104a/t

körklü < körk+lüg “Güzel, gösterişli” manalarıyla metnimizde görülen bu kelime. Clauson'da “şekilli” şeklinde açıklanmış ve bu anlamın hâlâ Uygurcada yaşayan anlam olduğu belirtilmiştir. Normalde ise kelimenin “güzel bir şekle sahip olan, güzel” anlamıyla kullanıldığı eklenmiştir. Tarihî metinlerde, Erol (2008: 384) tarafından “temiz, iyi, mübarek” gibi yakın

anlamlar kazanarak anlam alanını genişlettiği görülen kelime metnimizde temel anlamını muhafaza eder.

körklü ‘avratlar ölümü ol- 111b/2-111b/3

1.6.1.1. Özelleşme

Anlamli bir birimin içeriğinin daha dar bir kapsama geçmesidir(Vardar, 2002: 157). Guiraud ise, sözcüğün toplumsal alanının yayılması demek olan genelleşmede çoğunlukla bir anlam genişlemesi, gönderge alanının yayılması söz konusudur; buna karşılık, özelleşme bir anlam daralmasına yol açar ifadeleriyle, özelleşme ile genelleşmeyi karşılaştırarak verir(1984: 70). Anlamli bir göstergenin zamanla eskiden anlattığı kavramların hepsini değil de yalnız bir bölümünü ifade etmesi durumuyla karşılaşılr ki, bu duruma anlam biliminde *özelleşme* denir(Atmaca, 2011: 611). Özelleşme yoluyla oluşan anlam daralmalarına metnimizden örnek vermek gerekirse,

ilkı/ılku: Kelime, şekil itibariyle tarihî dönemlere göre farklılıklar gösterir. Eski Türkçede ve Kıpçak Türkçesinde *yılki*, Eski Anadolu Türkçesinde *yılki*, *yılhi*, *ilki*, *ilhi*, *ilku* Altay Türkçesi, Kırgız ve Kazak Türkçelerinde #y>#c, #y>#¹j gibi değişikliklerle *cılki/jılki*, Türkmen Türkçesinde *ilki/yılki*, Azerbaycan Türkçesinde *ilhi*, Yeni Uygur Türkçesinde #y>#j değişmesi ile *jilka*, Şor Türkçesinde *çılgi*, Yakut Türkçesinde *sılgi* biçimindedir.

Kelimenin kökeni konusunda Clauson, Hamilton’ın(1998:236) kelimenin yıl ‘yıl, sene’ kökünden geldiği ve +ki ekiyle “bir yaşındaki hayvan” anlamında olduğu tespitini desteklemekle beraber, yilsığ “zengin, varlıklı” kelimesine dikkat çeker. Vambery, kelimenin kökünü yıl-‘toplamak, birleştirmek” kelimesine dayandırır(Eren, 1999: 454)

Demir, şu tespitlerde bulunur: “yılki kelimesi büyük ihtimalle il- kökünden gelmektedir. DLT’te geçen bu fiil, “inmek” anlamındadır... Başlangıçta kelime genel olarak dört bacaklı hayvanları karşılamaktadır. Zaman içerisinde daha özele indirilerek evcilleştirilebilen at, koyun, sığır ve bunların sürüleri için kullanılmıştır (Demir, 2000: 538-539).

“At sürüsü, hayvan sürüsü” manasıyla metnimizde 20 yerde geçen bu kelime, dil tarihimiz içerisinde özelleşme yoluyla anlam daralması geçirmiş kelimelerden biridir. Kelime, Eski Türkçeden beri pek çok anlamda kullanılmıştır (ETG: Davar, hayvanlar dünyası, M: Büyük baş hayvan, hayvan, DLT: Dört ayaklı hayvanların genel adı, KLS: at, at sürüsü, DKK: at, at sürüsü). Anadolu ağızlarında da at sürüsü, başıboş dolaşan at, öküz, inek vb. sürüsü ve iyi koşan at anlamlarında kullanıldığı tespit edilmiştir.

Metnimizden örnek vermek gerekirse,

yağ bal ve behāyim ve ilku ve döl ve dövüş öküş ola 3b/4

Eger bu ayda süñşek görünse; maşrıx tarafında koyun, ilki kırıla 33a/7-33a/8

Uygur metinlerinde ‘mal, mülk’ anlamında olan **davar** sözcüğü de metnimizde özelleşme yoluyla anlam daralmasına uğramış olan kelimelerdendir. Bugün özellikle halk ağızlarında “koyun, keçi, büyükbaş hayvanlar” için kullanılan bu sözcük, metnimizde de bu manasıyla ve kelime başında ötümsüz “t” sesini korur biçimiyle (**tavar**) 19 yerde geçer:

eger bu ayda ay tutulsa; bu yıl fitne çok ola, tavar ve kuşlar ölümü çok ola 4b/6-4b/7

kış ola ve tavarlar kırıla 14b/10

¹ Sesin, kelime başında bulunduğunu gösterir.

kaş: Clauson, kelimenin anlamı hakkında şu açıklamaları yapar: Güney Doğu Şiveleri Türkçesinde; başka alanlarda, yeşim'in bilinmediği yerlerde, orta dönemde daha genel olarak "değerli taş" anlamına gelmeye başlamış. Özel olarak "yada taşı" ve "yüzük kaşı" için de kullanılıyor (1972: 669-670). Kelime, metnimizde de "Lekesiz beyaz veya kara taş, yüzük kaşı" anlamıyla bir nevi özel kullanımla anlam daralmasına uğramıştır denebilir:

zümürd yüzüğünüñ kaşına bakmaq gerekdür 161a/11

katun>hatun: Clauson kelimenin Soğdçadan alıntı olduğunu belirtirken (1972:602-603), Çağatay, "Türkçe'de Kadın İçin Kullanılan Sözcükler" isimli yazısında *kat* kelimesi ve türemişlerinin bazı Sibiry Türk şivelerinde bulunduğu değinir ve *kadın* kelimesini bununla ilişkilendirir (1963: 13). Erol ise, kelimenin anlam değişim süreci üzerine şu şekilde açıklama yapar: Ses yapısı ve anlam gelişimi bakımından Türkçe kaynaklı gibi duran kelime başlangıçta "hanım" anlamında kullanılmış, Soğdçaya geçtikten sonra "kraliçe" anlamıyla geri dönen bir alıntı olarak yaşamaya devam etmiş gibi görünmektedir. Geri alındıktan sonra kelime "kraliçe" anlamında uzun süre kullanılmış, zamanla bunu terk etmiş, "hanım" anlamıyla var olmaya devam etmiştir. Bu şekilde genelleşmiştir. Yani, işi gibi uzun yıllar sadece "hükümdar eşi" için kullanılan kelime belirli bir zümre için kullanılırken toplumun tamamına mal olması ve bu anlamın unutulmasıyla genelleşmiştir. Metnimizde de kadın, eş anlamıyla, kelime, belli bir zümre için kullanılmaktan ziyade, evli erkeğin eşi, karısı manasıyla daha özel bir kullanım arz etmektedir.

Oğlı kıızı olmayan bu gece Sühâ adlı bir yıldız bakup hatunı ile cimâ' eyleye 101a/t

teñiz> deñiz: Clauson, kelime için "ilk olarak gerçekten talu:y'un yerini aldığı XI. yy.dır, ki bu tarihte gözden kaybolmuştur şeklinde açıklama yapar ve şunları ekler: Macarca tenger "deniz, okyanus"un ödünç alındığı L/R şivelerinde yaşamış olacak kadar eski. Orijinalinde muhtemelen herhangi bir "büyük deniz", statik, bir göl gibi veya hareketli, büyük nehir gibi. Daha sonra özel olarak ve sonunda yaygın olarak "deniz". Eren, deñiz için, "yer kabuğunun çukur bölümlerini kaplayan tuzlu su kütlesi" tanımını yaptıktan sonra şöyle açıklar: Orta Türkçeden başlayarak kullanılır(teñiz)... Eski bir açıklamaya göre, Türkçe teñ "eşit" kökünden +(i)z ekiyle yapılmıştır... Orta Türkçede "göl, bataklık" olarak kullanılan *teñ* köküyle teñiz (>deñiz) arasında da derin bir benzerlik göze çarpıyor(1999: 108).

Kelime, metnimizde de özelleşme yoluyla anlam daralmasına uğrayarak, "deniz" anlamında kullanılmıştır:

Rûm ilinde deñiz kenârında bir 'azîm kal'a yıqıla (84b/4-84b/5)

toñuz: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü'nde "domuz" anlamı dışında "kurt, böcek" anlamlarıyla da geçen kelime, 11. yüzyıldan itibaren sadece (DLT: tonguz) domuz anlamıyla kullanılmıştır. Metnimizde de, domuz anlamıyla geçer. Yani kelime özelleşme yoluyla anlam daralmasına uğramıştır:

kırkıncı gün toñuz depelerler 105a/t

1.6.2. Anlam Genişlemesi (Semantic Extension)

Anlam kapsamı dar olan bir kelimenin zamanla ilgili bulunduğu kavram alanı içinde yayılarak daha geniş, daha genel bir anlam kazanması olayıdır(Korkmaz, 1992: 10). Bir gösterge, başlangıçta bir nesnenin, bir eylemin bir bölümü ya da türünü anlatırken zamanla onların bütünü anlatır duruma gelmişse bu olaydan söz edilir(Aksan, 2006: 91). Zamanla anlam alanını genişleten kelime bir nevi, **çok anlamlılık** kazanmıştır denebilir. Değişik etkenlerle, bir göstergenin yansıttığı

temel anlamın yanı sıra yeni kavramları da anlatır durumda olmasına çok anlamlılık (polysemy) adı verilir(Aksan, 2006: 70). Çok anlamlılıkta, yan anlamlar açıklanırken kelime temel anlamını da yitirmez. Metnimizde, temel anlamı yanı sıra yan anlamlar kazanarak anlam alanını genişletmiş çok anlamlı kelimeler daha sık fiiller olmakla birlikte oldukça fazladır. Bazı kelimelere daha açık olarak bakmak gerekirse,

çalışıl- kelimesi, çal-‘ın işteş şekli olan **çalış-** kelimesinin edilgen şeklidir. Her iki kelime de bilhassa Eski Anadolu Türkçesi döneminde anlam genişlemesine uğramıştır (Kâş. bir şeyin ekleri, araları açılmak; güreşmek, NHT savaşmak, çarpışmak, SN vuruşmak, çarpışmak, savaşmak, İM emek vermek, KT 1. Savaşmak, mücadele etmek, çarpışmak 2. didinmek, uğraşmak, çalışıp çabalamak, ŞŞÇ 1. Vuruşmak, çarpışmak 2. Gayret etmek, çalışmak, V çalışmak) (Erol, 2008: 237). Metnimizde *çalışıl-* kelimesi, tespit edilen anlamlar içinde en sık görülen “çarpışılmak, vuruşulmak” anlamıyla kaydedilmiştir. Yani, mecazlaşma yoluyla ortaya çıkan anlamları “gayret etmek, uğraşmak, çabalamak” anlamlarına rastlanmamıştır. Ancak *çalış-* kelimesi de bu “vuruşmak, çarpışmak” (77a/8) anlamını metinde muhafaza etmekle beraber, bir örnekte mecazlaşarak “emek harcamak” manasını verir:

pâdişâhlar şıvaş ve çalışılmak çok ola 70a/10 (çarpışılmak, vuruşulmak).

Elbette ve elbette (5) bizim için çalışup başka mektûb yazup bize i‘lâm (6) eyleyesiz 163b/5 (emek harcamak).

Metnimizde eski anlamına yakın anlamlar kazanarak anlam genişlemesine uğrayan kelimelerden biri **esen**, diğeri de ondan türemiş fiil olan **esenle-** fiilinin işteş şekli **esenleşmek** kelimeleridir. **esen** kelimesi için Clauson şöyle açıklama yapar: “sağlıklı, güvenli”. GD dışında bütün modern şivelerde yaşıyor... Bütün dönemlerde yaygın (1972: 248).

ETG: Sağlam; sulh, EUTS: 1. Esen, sağ, salim, sıhhatli 2. Sulh, barış, SN: Sağ salim, rahat, sıhhati yerinde.

Tarihî metinlerde yukarıdaki anlamlarla kaydedilen kelime, metnimizde sağ kelimesi ile aynı satırda “sağlıklı, sağ” manasıyla kaydedilirken, **esen** kelimesinden türemiş fiil olan **esenleşmek** ise, Kâşgârî ve SN gibi eserlerdeki anlamlara yakın olarak “selamlaşmak, esenlik dileğinde bulunmak” manasıyla geçer.

Mehdî’yle bileşeler ve esenleşeler 157b/8

sağ esen varur gelür 128b/12

kuzıla- : Tar. S. Doğurmak, **Kâmûs-ı Türkî** kuzula-mak f. 1. (Koyun) yavrulamak 2. (Meyve) yanında kendi cinsinden bir küçük tane bitirmek 3. Cetvel çizliğinin yanında bir tane çizik veya gölge oluşmak *4. (Çocuk) ellerini yere dayayıp dizleri üzerinde gitmek, emeklemek, **TS** kuzulamak: 1. Koyun yavrulamak 2. Çocuk ellerini yere dayayarak dizleri üstünde emeklemek, **DS** 1) Hayvanlar yavrulamak, doğurmak, 2) Tavuk yumurtlamak (VIII-3022); 2. İnsan doğurmak (aşağılama için) (XII-4575)

Belli başlı kaynaklarda yukarıdaki manalarıyla geçen **kuzıla-** fiili, metnimizde kelimenin zaman içinde anlam genişlemesine uğramış şekli olan “koyunun yavrulaması” anlamıyla kaydedilmiştir.

koyun kuzılamağa başlar 106b/t

oñat kelimesi, Eski Anadolu Türkçesi döneminde ortaya çıkar(SN: Uygun, münasip, DKK: Doğru, iyi, sağlam, tam, mükemmel...). Birbirine yakın anlamlar kazanarak anlam genişlemesine

uğrayan bu kelime metnimizde de “iyi, iyice, mükemmel” anlamlarıyla oñad/oñat şekillerinde sık sık (14 yerde) yer almıştır.

ekin oñad ola 88a/7

kul: Clauson, kelimeyi “(erkek) köle”; küng’ün erkek karşılığı olarak vermiş ve kelimenin bütün dönemlerde yaygın olduğunu, Müslüman metninde sık sık özel olarak “Allah’ın kölesi” yani, “Müslüman dindar” anlamında kullanıldığını kaydetmiştir (1972:615). Köktürk Yazıtlarında ‘kul, köle, esir, hizmetkâr’(Ergin, 1998: 104), Kâşgârlı’da ‘kul, köle’ (Atalay, 2006: 375) anlamlarıyla kayıtlıdır. Aynı kelime metnimizde, genellikle “(erkek) köle, esir, hizmetçi” (12 yerde) anlamını korurken bir örnekte “Allah’ın kulu, Tanrıya göre insan” anlamını yüklenerek yer almıştır. Bu bakımdan ve metnimiz açısından bakıldığında, kelime metnimizde *anlam genişlemesine* uğramıştır denebilir:

kul cāriye şatun almağ 122b/8-122b/9

kul kısmı 140a/5

tut- “tutmak, kavramak, yakalamak” vb. anlamındaki kelime, metin içinde neredeyse deyim mahiyeti taşıyan kullanımlarıyla anlam alanını genişletmiştir:

1. Elde bulundurmak, el ile kavramak 127b/4, 2. Zabtetmek, ele geçirmek 12a/10, 3. Saymak, kabul etmek, başlatmak, inanmak 137b/1, 4. Yakalamak, esir almak 15a/10, 5. Kaplamak, sarmak 81b/12, 6. Korumak, saklamak 93b/4, 7. Ümit tutmak, ümit etmek 119a/7, 8. Reva görmek 156b/6, 9. Yüz tutmak, sebep olmak, bir tarafa yönelmek 28b/9, 10. Kök tutmak, (ekin) olmak 30b/10 11. Oruç tutmak 103b/t, 12. Yapmak, girişmek 44a/3, 13. Bir organı çalışmamak 16b/11, 14. Bir hareketi sürdürmek 163a/14.

eli ve ayağı tutmaz olur 16b/11

1.6.2.1. Mecazlaşma (Marginal/Metaphorical Meaning)

Mecazlaşma, bir dilin zenginliğini gösteren anlam olaylarından biridir. Dilin söz varlığının zenginliği, sadece söz sayısının çokluğuyla ölçülmez, aksine kelimelerin anlam genişliği, çeşitli mecaz anlamlarda kullanılma imkânının genişliğiyle de ölçülür(Ahanov, 1993: 106). Mecazlaşma, anlam olaylarından benzetmeyi/mecazı kullanarak bir nesnenin niteliğinin, bir fiilin özelliğinin daha iyi anlatılmasını sağlar. Yani ilgi ve benzetme yoluyla kelimenin anlam alanının genişlemesini sağlayan anlam değişmesi türlerinden biridir(Erol, 2008: 74). Metnimizde belli başlı mecaz örnekleri şunlardır:

mūr: Aslı Farsça olan bu kelimenin kaynak dildeki temel anlamı “karınca”dır. Yoksulluk sembolü olarak metnimizde bir yerde geçer. Yani kelime, mecazlaşma yoluyla anlam alanını genişletmiştir:

rūz-ı sa‘d semt ol mūr ‘ayān şedid 101a/t

tīr-endāz: Aslı Farsça olan bu kelimenin kaynak dildeki temel anlamı “ok atıcı, ok atan”dır. Kelime mecazlaşarak “güzel görünümlü, şık giyinmiş” anlamını kazanmış ve metnimizde yer almıştır:

eger dişi gāyet kaddi-endāz ve tīr-endāz olup, hayrında dūrüst olur 131a/6

tüp: Kelimenin temel anlamı “bir ağaç veya bitki kökü” ve mecazî anlamlarını da “(bir yapı için) temel; (mes. deniz için) dip; (mes. insan için) ata veya kaynak” şeklinde veren Clauson, genellikle tüp olarak bütün modern şivelerde yaşadığını ve Osmanlıcada (XIV-XVI’da) dib’in

“kök” anlamında kullanıldığını söylemiştir (1972: 434). Yani kelimenin anlam alanı mecazlaşma yoluyla genişlemiştir. Metnimiz de kelimenin “son, nihayet” (**tübe tayamak** Son raddeye gelmek) anlamlarını veren örneklerle bunu desteklemektedir:

tübe tayamak şarab hamr libās qaralığı 141b/t

açuk/açık: Zaman içinde mecaz anlam kazanan kelimelerdendir. Clauson, kelimenin aç-‘tan türediğini, asıl anlamının “açık”, mecazî genişlemelerle, özellikle (1) “açık (hava) (2) “arkadaş canlısı”; (3) “açık, belli, anlaşılır”; (4) “son zamanlarda Osmanlıcada ‘finansal açık, iflas. Şekillerini verir ve bütün modern şivelerde yaşadığını belirtir (1972: 22). İlgili kelime, metnimizde de mecazlaşma yoluyla anlam alanını genişleten kelimelerdendir. Kelime bazı kelime grupları içerisinde diğer bir isimle beraber yeni bir yan anlam kazanmıştır. “Uyanık, dikkatli” anlamıyla şu cümlede geçer:

bir hoşça göziñüz açuk tutup bir hoşça muqayyet olup huşūline semī' eyleyesiz 163a/14

“Sır saklayamayan” anlamıyla da şu cümlede görülür:

eger uci degürmi [görünse] ağzı azacığ açık ola 69b/13-77a/1

acı: Metinlerimizde mecazlaşma yoluyla anlam alanını genişletmiş olan ve bu açıdan sık görülen kelimelerdendir: GT: 1. Tatlı olmayan, acı, 2. İncitici, dokunaklı, kırıcı; insana hoş gelmeyen 3. Tedirgin, huzursuz(Özkan, 1993: 243). DLT’te “acığ: acı, acı olan her nesne; ekşi” olarak anlamlandırılan bu kelime, çeşitli kaynaklarda ekşi ve ekşi- kelimeleriyle eş kaynaklı olarak verilir. “Eski Metatez Örnekleri” adlı yazısında Karaağaç bu fikri savunarak bu iki kelimenin göçüşme sonucu ortaya çıktığını söylemektedir. Kelimelerin ortaya çıkışının şöyle gerçekleşebileceğinden bahseder: *açıg /k-ı-g > *açkıg > *aşkıg> *eşkıg>ekşi>ekşi ve *açıg/k-ı>*açkı->*aşkı->eşki->ekşi (1991:93-95). acı->ekşi- olayına dair hiçbir açıklama yapmayan Clauson, açıg maddesinde bu göçüşme olayına değinir ve şöyle der: “acı, ağrı, tam olarak ekşiğ olmasına rağmen zamanla “kederli, acılı” mecazî anlamları kazanır ve bazı şivelerde “sinir” anlamına gelir”(1972: 21-22).

Yukarıda hakkında bu şekilde açıklamalar yapıldığını belirttiğimiz kelime, metnimizde temel anlamı yanı sıra (tat alma organında bazı maddelerin bıraktığı yakıcı durum, tatlı karşıtı), bazı örneklerde “kırıcı, üzücü” gibi yan anlamları da kazanarak mecazlaşma yoluyla anlam alanını genişletmiştir.

Sarmisâğdan ihtirâz ideler, hem acı ta'âmlardan şaķına 36b/10

dili daħı gâyet acı ola 130b/2-130b/3

1.6.2.2. Eksiltme (Ellipsis)

Bir tamlamada meydana getirilen kısaltmayı ifade eden bu anlam olayı, “bileşik bir deyimden öğelerinden birinin atılması”dır(Guiraud, 1984: 47). Korkmaz, ‘eksiltim’ adı verdiği bu anlam olayını “anlatımda kolaylık sağlamak üzere bir kelimenin bir kelime grubunun veya bir cümlenin bazı öğelerinin atılıp eksiltilecek kullanılması olayıdır” olarak açıklar (1992: 53).

yol kesici 42b/13

yol urucu 81a/6

Yukarıdaki örneklerde öncesinde niteleme fonksiyonuyla adeta bir tamlamanın ögesi olan iki kelime beraberindeki (adam, insan, çocuk vb.) tamlanan durumundaki kelimeyi eksiltmek onun fonksiyonunu da üstlenmiş ve eksiltme yoluna giderek anlam alanını genişletmiştir. Zaten burada

kes- ve ur- kelimeleri de temel anlamından farklı yan anlamlar kazanarak mecazlaşma yoluyla yeni bir kavramı karşılar durumdadır. Aynı zamanda *örtmecenin* de etkisiyle “eşkiya” kelimesinin yerine yol kesici ya da yol urucu kelimelerinin tercihini görüyoruz.

Aşağıdaki kelime gruplarında da buna benzer bir eksiltmeden söz etmek mümkündür:

<i>ağzı açık 77a/1</i>	<i>başı hoş 125b/13</i>
<i>eli mücerred 95a/13</i>	<i>eli üstün 110a/12</i>
<i>hulkı ‘azîm 134b/12</i>	<i>kademi mubarek 125b/11</i>
<i>kelâmı tatlu 125b/11</i>	<i>‘ömri az 126a/3</i>
<i>‘ömri uzun 132b/2</i>	<i>sîreti key 134b/11</i>
<i>şûreti hûb 134b/11</i>	<i>tîri kemân 131a/12</i>
<i>yüzi kutlu 125b/11</i>	<i>Zîneti zîbâ 134b/12</i>
<i>zikre münâsib 115b/7</i>	<i>ağa mâil 38a/9</i>
<i>saruya mâil 142a/t</i>	<i>erteye yakın 75a/4</i>
<i>karaya mâil 142a/t</i>	

1.6.2.3. Genelleşme (Generalization)

Genelleşme adı verilen bir tür değişim de anlam değişimleri içinde düşünülebilir. Birçok dilde bir özel adın genelleşmesi sonunda bir tür adına veya sığa dönüşüğü görülmektedir (Aksan, 2006: 91) Metnimizden örnekler vermek gerekirse,

kız: Temelde “kız, evlenmemiş kadın”, fakat sık sık oldukça sınırlı anlamda “kız, cariye” vb. kullanılıyor... Bütün dönemlerde yaygın olarak kullanılmıştır (Clouston, 1972:679-680). “kadın” için kullanılan söz ve ifadelerin çoğu sıfatlardır. Galiba bunlar önce “kadın”ın sıfatı olarak meydana gelmiş sonradan da yavaş yavaş onun adı yerine geçmiştir (Çağatay, 1988: 19). İlgili kelime, belli bir zümreyi temsil edencesine metnimizde de *kız*, *kız çocuğu*, *kız evlat* anlamlarıyla genelleşmiş ve anlam alanını genişletmiş olarak yirmi bir yerde yer alır:

velî oğuldan kızdan mahrum kala (129b/1-129b/2)

Aynı zamanda metnimizde bu “kız” kelimesinden soyut adlar türeten +lık ekiyle yapılmış bir kızlık/ kızılılık kelimesi de vardır ki, bu türeme kelimeyle bir kelimenin anlam alanını genişletme süreci aynı metinde adeta anlam tabakası oluştururcasına bir arada gözlemlenmektedir. *Kutluk*, *kuraklık* manalarıyla yazmada sık sık kullanılan kelimelerdendir. Tarihî metinlerde de pahalı nesne(DLT), az (ŞŞÇ) gibi anlamlarda tespit edilebilir:

Bâbil iklimi kızlık ola (35a/7).

yörük yori-‘tan türemiş isim. Bu kelime en eski dönemlerden beri hem fizikî hareket vb. için hem de mecazî “davranış, hareket” vs. için kullanılıyor (Clouston, 1972:963). Eski Türkçede yürümek fiili, yori- şeklinde idi. Bunun yanında bir yügür- fiili vardı. “Koşmak ve acele etmek” anlamına gelen bu sözden, yügür> yörük, Yörük sözlerinin de çıkmış olması çok muhtemeldir. His ve anlayışımıza göre, yügür- fiilinin kökü de *yü-gür- olmalı idi (Ögel, 1989:348). Gülensoy, kelimenin anlamlarını 1. Çok ve çabuk yürüyen, iyi yol alan, hızlı giden; 2. Göçebe→ yügürük olarak verir (2007: 1195). Kelimenin, daha çok bir insan grubunu niteleyen “çabuk yürüyen, hızlı giden” anlamından yola çıkarak belli bir zümre, oymak için kullanılan anlam kazanması ve

Turkish Studies

metnimizde “Hayvancılıkla geçinen göçebe Türk oymağı, yörük” manasıyla yer alması kelimelerin genelleşme yoluyla anlam alanını genişletmesine bir örnek teşkil eder.

yörük keçiye yaylağa çıkarurlar 101b/t

1.6.2.4. Tabu (Taboo) ve Örtmece (Euphemism)

Tabu ve örtmeceler insanlık tarihi ile başlar... Tabu örtmeceyi doğurur. Etnolingüistik tabu, anlamdaki yasağı değil, anlamın dile dökülmüş şekli olan ad, yani kelimedeki yasağı ifade eder. Örtmece, şekli değişmiş tabu veya dosdoğru söylenmesi yasak olan anlamın görüntüsüdür(Erol, 2008: 76). Bu değişimin, metnimizde bir örneğine rastladık:

yüklü: Eski Türkçeden itibaren yaygın olarak kullanılan bir kelimedir. Gerek “rahimdeki çocuk, cenin” anlamıyla Eski Anadolu Türkçesinden itibaren kullanılan yük kelimesi, gerekse “gebe kadın” yerine kullanılan yüklü kelimesi, örtmece olarak kullanılan kelimelerdir. Bu örtmece yük kelimesinin anlam alanında genişlemeye sebep olmuştur(Erol, 2008:736). “Yük, ağırlık” gibi temel anlamı olan kelime, buradan hareketle örtmece yoluyla metinde yan anlam kazanmıştır ve “hamile, gebe” anlamıyla dört (4) yerde geçer:

yüklü ‘avratlara renc dege 111b/3

Metinde, bu kelimeyle eş anlamlı olan Arapça **hāmīle** kelimesi de “gebe (kadın)” anlamıyla kullanılmıştır. Hatta yüklü kelimesine göre daha sık yer alır(7 yerde).

Eger şenbe gününe gelse; güz faşlı kurağ ola, hāmīle (4) ‘avratlar çok oğlan birağa (24b/3-4)

(dünyadan) git- : Temel anlamı, “gitmek, bir yere doğru yönelmek” olan bu kelime bu anlamdan hareketle başka yan anlamlar kazanmıştır. Bunlar arasında yer alan “ölmek” anlamı, kelimenin örtmece kullanımına işaret eder. Bu manaya geçişte, öl- fiilinin tabu özelliği kazanmaya başlaması etkili olmuş olmalıdır. Metnimizde de bu kelimenin 6 değişik anlamı içerisinde “ölmek, yok olmak” anlamıyla da yer alan kelime örtmeceyi örnekler:

Çok yaşamaya bular gide yigit 126a/5

illā bir sulṭān dünyādan gide 21b/6

Yine aynı nedenle **türāba düş-** ve **ortadan eksil-** ifadeleri de örtmece yoluyla anlam alanlarını genişletmiştir ve “ölmek” manasıyla aşağıdaki cümlelerde geçer:

niçe şahs türāba düşe 75b/13

bir ulu beg ortadan eksile 90a/6

1.6.3. Başka Anlama Geçiş (Extension of Meaning)

Adından da anlaşılacağı üzere bu türde, göstergenin eskisinden bambaşka, yeni bir kavramı yansıması söz konusudur(Aksan III, 1998: 214). Metnimizde başka anlama geçişin belli başlı şu türleri örneklendirilmiştir:

1.6.3.1. Yakın Anlama Geçiş

buçuk kelimesinin tam anlamını Clauson “kesik” olarak vermiştir(1972:294). Kelime DLT’de “kesik, parçalanmış her şeyin yarısı, buçuk” anlamındadır. Ancak Eski Anadolu

Türkçesinden itibaren sadece “yarım, yarı” anlamıyla kayıtlıdır. Metnimizde de dört yerde “buçuk, yarım” manasını verecek şekilde kullanılan kelime yakın anlama geçiş örneğidir.

ķamer her bir bunī cda iki buçuk gün durur (113b/2).

yaz kelimesi, metnimizde bugün Türkçe sözlükte verilen “İlkbaharla sonbahar arasındaki sıcak mevsim” anlamında değildir. Bu manayı karşılamak üzere metinde “yay” kelimesi kullanılmıştır. Yaz ise, kelime olarak “bahar mevsimi, ilkbahar” anlamını verir. Clauson, bu kelimeyi şu şekilde izah eder: Orijinalinde ‘yaz’, daha sonra bazen ‘bahar’, Macarcada *nyar* olarak çok eski bir alıntı kelimedir. XVII’ye doğru pek çok metinde ‘bahar’ anlamında kayıtlıdır (1972: 982): ETG: İlkbahar, EUTS: yaz, ilkbahar, DLT: İlk yaz, yaz, Tar. S. Bahar mevsimi, ilkbahar.

ve azar ilk yaz 31 ve nīsān orta yaz 30 ve ayār (5) soñ yaz 31 ve ħazirān ilk yay 30 (90b/4-90b/5)

“**ucuz**” kelimesi, 25 yerde geçtiği metnimizde, “ucuz, pahalı olmayan” manasıyla, Eski Türkçedeki “kolay, değersiz, hakir” anlamından uzaklaşır ve bugünkü anlamına geçer, yani daha somut bir mana kazanır:

eger bu ayda kıatı yağmur yağsa; yıl bereketlü gele, ni‘met ucuz ola 34b/10

1.6.3.2. Uzak Anlama Geçiş

yavlaķ: Clauson (1972:876-877), kelimenin *yav-‘la eş sesli *yav’dan türemiş fiil olan yavla:-‘tan türemiş isim olduğunu belirtmiş ve yavuz’la açık bir semantik bağı olduğunu eklemiştir. Temelde “kötü, şeytan” anlamına gelen kelime, Eski Anadolu Türkçesi döneminden itibaren (OA: Kötü, fena, perişan, EUTS: kötü, pek, düşmanlık, KB: kötü, SN: çok, pek çok) “kötü, fena” anlamıyla değil, buna uzak denebilecek “Pek çok, gayet, hayli” anlamlarıyla yaygınlaşır. Metnimiz de bu kullanımı örnekler:

yavlaķ kızıllık ol- 71b/10-71b/11

1.6.3.3. Zıt Anlama Geçiş

tüp: Daha önce mecazlaşma yoluyla anlam alanını genişlettiğinden bahsettiğimiz bu kelime, aynı zamanda bir zıt anlama geçiş örneğidir. Kelimenin tarihî şivelerdeki kullanımına baktığımızda “kök, temel, dip” anlamı yanında, metnimizde, buna zıt sayılabilecek “son, nihayet” anlamıyla da kullanıldığını görüyoruz:

tübe tayamak Son raddeye gelmek 141b/t

1.6.4. Anlam İyileşmesi (Meliorative)

Kötü anlamlı bir kelimenin zamanla iyi bir anlam kazanması olayıdır (Korkmaz, 1992: 11). Kelime, eskisine göre daha iyi bir anlam taşıyor duruma gelir.

Bu değişme için, metnimizden **yavuz** ve ondan türemiş olan **yavuzluķ** kelimeleri örnek verilebilir. Ancak kelime metin çerçevesinde incelendiğinde, bir anlam iyileşmesinden çok, bir korunmadan söz edilebilir. *Kötü, fena ve kötülük, fenalık* anlamlarıyla on bir (11) yerde geçer. Kelime için XVI. yüzyıl ve sonrası ve hatta günümüz için “iyi, güzel, yiğit, mert, becerikli, çalışkan” manalarıyla anlam iyileşmesiyle yaşamını sürdürme sürecinden bahsedilebilir. Aksan, konuya şu şekilde açıklık getirir:

“XVI. yüzyıl sonuna kadar “kötü” anlamını koruyan ve bugün yavuz biçiminde ilgi çekici bir anlam iyilenmesiyle yaşamını sürdüren kelime böylece, on iki yüzyıldan beri Türkçede

canlılığını korumakta ve aşağı yukarı son dört yüzyıl içinde anlamca değişiklik geçirmiş bulunmaktadır” (Aksan, 1975:538).

yavuz gel- 83a/8

yavuz nazar ile 133a/5

yavuz ve ziyân ve yaramazlık ol- 6b/9

yavuz yeller 38b/3

1.6.5. Anlam Kötüleşmesi (Pejorative)

İyi anlamlı bir kelimenin zamanla kötü veya kötüye doğru giden bir anlam kazanması; bu yönde bir zayıflamaya uğraması olayıdır (Korkmaz, 1992: 11). Anlam iyileşmesinin tersi bir durum söz konusudur.

karı: “hürmetli, muhterem, ihtiyar, karı” anlamlarıyla anlam genişlemesine uğramış olan kelime, zaman içerisinde “köhne, eski” gibi daha öncekilerin zıddı sayılabilecek anlamlar kazanmıştır. Aynı zamanda DKK ve ŞŞÇ’deki kullanımları ‘güvenilmez, vefasız’ gibi anlamları çağrıştırdığı için, anlam alanında kötüleşmeye doğru bir gidiş de sezilmektedir (Erol, 2008: 778).

Bu kelimeye metnimiz açısından bakıldığında da görülmektedir ki, kelime “karı, yaşlı, ihtiyar” anlamlarıyla karşılanarak anlam daralması geçirmiş, “muhterem, hurmetli” anlamlarını metinde görmediğimiz kelime “ihtiyar, yaşlı” manalarıyla kısmen de olsa anlam kötüleşmesi yaşamıştır.

çok karı ‘avratlar 112b/t

Farsçadan Türkçeye geçen **cānavar**(<cān-āver) kelimesi metnimizde anlam kötüleşmesine uğramıştır. Metinde daha çok Farsçadaki anlamıyla(canlı hayvan) kullanılmakla beraber, bazı yerlerde canavar ya da yabanî hayvan anlamlarıyla karşılanır:

Mekke’de şafā-nām mevzı’da dört ayaklı saçı ādem (5) saçı gibi bir cānavar, ki aña dābbetü ’l-arz dirler (159a/5)

Yırtıcı cānavarlar dağı hıza gelüp seyr (3) ider (128b/2).

Bu değişimin bugün Anadolu ağızlarında da örneklerini görmek mümkündür. Mesela: İğdir’da “kurt”, Amasya’da “domuz” anlamında kullanılır olmuştur(Derleme Sözlüğü III, 1993: 854).

kara kelimesi de metnimizde mecazlaşma yoluyla anlam kötüleşmesine uğramış kelimelerden biridir. Temel anlamı olan siyah, kara renk adının yanı sıra, (hava şartları) kötü, şiddetli anlamlarıyla da kullanılması bunu gösterir.

Yukarıda karanın bütün olumsuzlukları üzerinde topladığı görülmektedir. Ancak, karanın olumlu anlamları üzerinde taşıdığı durumlar da vardır. Örneğin: *gözü kara* deyimde karanın olumlu anlamda kullanıldığını, cesaret ifade ettiğini söyleyebiliriz (Gönen, 2005:226).

Kelimenin temel anlamı “siyah”tır. Kelime çeşitli şekillerde anlam alanını genişletmiştir. Kelimenin kazandığı yeni yan anlamlardan bazılarının kötü, bazılarının ise iyi yönde olması kelimedeki hem bir anlam kötüleşmesine hem de anlam iyileşmesine işaret etmektedir (Erol, 2008: 776). Clauson kelimenin mecaz anlamlarının sık sık kötü anlamda olduğuna dikkat çekmektedir (1972: 643-644).

karaya mâil kızıl 142a/t (renk adı).

kara şovuk 112b/t (şiddetli).

Metnimizde az da olsa Eş Adlı(Sesli) kelimelere de rastlanır. Bu kelimeler, söyleniş ve yazılışları aynı olup da anlamları (veya görevleri) ve gösterdikleri kavramlar açısından birbiriyle hiçbir ilişkisi bulunmayan ek ve kelimelerdir(Korkmaz, 1992:57). Metnimiz açısından bakıldığında, aynı zamanda kendi içlerinde de çok anlamlı kelimelerdir. Bu kelimelere metinden birkaç örnek vermek gerekirse:

yüz 1. Yüz (sayısı)(5 yerde geçer) “on iken yüz olur. **yüz** iken biñ olur” 127b/12

2. Yüz, çehre (9 yerde) “gice gündüz pür-ferah olur **yüzi**” 135a/12

Türk Dil Kurumunun **Eş ve Yakın Anlamlı Kelimeler Sözlüğü**'nde “çağ / zor / kötü / gözyaşı / taze / kurutulmamış / kurumamış” anlamlarıyla verilen **yaş** kelimesi metnimize eş adlı bir kelime olarak şu manalarda karşılır:

yaş 1. Kuru olmayan, yaş. “kış faşlınıñ tabi'atı bārid ve raḥbdur. Ya'ni şovuk ve **yaşdur**” 91a/8- 91a/9

2. Genç. “**yaş** kızı yemek ve ḥamāma varmak müfidedür” 50b/11

3. Taze, yeşil. “**yaş** kabağ ve ḥıyār yemek menāfi' dūr” 58a/10-58a/11

4. Gözlerden akan berrak sıvı, gözyaşı. “gözleriniñ **yaşı** az ola” 156b/5-156b/4

5. Ömrün miktar ve derecesi. “**yaşın** geçürmiş 'avratlar” 112b/t

baş 1. Baş, kafa. “**baş** ağrısı daḥı çok ola” 19a/4

2. Başlangıç. “evvel bahār faşlınıñ **başı** nev-rūzdur” 92a/4-92a/5

3. Kimse, önder. “ulu **başlar** baş kaldura” 5a/9

4. Çıban, yara. “**baş** barit cerāhatlar öküş ola” 85a/6

Metnimizde **eş anlamlı** kelimelerin bir arada hatta yer yer aynı satırda kullanımı da dikkat çeker. Bu eş anlamlı kelimeler Türkçe olmakla beraber, yer yer alıntı bir kelimenin Türkçe karşılığı bir sonraki satırda yazılır ya da tam tersi örnekler karşımıza çıkar:

*eger mağrib tarafında toğsa; tamam üç kızıllık ola, hem **kıran**, **ölet** ola (39b/10-11)*

*(1) FAŞLŪ'T-TĀSİ'U HARBEYİ BEYĀN İDER. (2) Eger bu ayda **sünşek** maşriḳ cānibde görünse; vilāyet fitretlik ola (40a/1-2).*

*(9) FAŞLŪ'S-SĀDİSŪ GİSŪDĀRI BEYĀN İDER. (10) Eger bu ayda **saçlu yıldızı** toğsa; Rūm ili talğalık ola (52b/9-10).*

Sonuç

Metnimizden hareketle ele aldığımız bu çalışmada, özellikle fiiller olmakla beraber, kelimelerin çeşitli sebeplerle anlam alanlarını daralttıkları ya da genişlettikleri görülür. Bu değişimler özellik arz eden 67 kelime üzerinde gösterilmiştir. Çok anlamlı kelimelerin daha çok fiil olması da şu şekilde açıklanabilir: Fiiller, hareketi isimler ise varlığı karşılar. Fiil bağlam içerisinde karşıladığı varlığın hareketine göre anlam yüklenir. Hareketi yapan isim soylu kelime değişmezken, hareketin yapılaş tarzı zaman, mekâna ve hatta hareketinin karşıladığı varlığa göre

Turkish Studies

değişebilir. Kelime, temel anlamdan hareketle yeni manalar kazanabilir. Bu nedenle, fiillerin anlamı daha dinamik(durağan), isimlerin ise daha statiktir(hareketli).

Sözlüğümüze metne dayalı anlam bilimi bakımından bakıldığında gördük ki, mesela; almak eyleminin 13, çıkmak eyleminin 8, geçmek eyleminin 3, gelmek eyleminin 13, getürmek eyleminin 3, girmek eyleminin 7, gitmek eyleminin 6, görmek eyleminin 6, gülmek eyleminin 2, tutmak eyleminin 14, gün isminin 3, hareket isminin 2, ay isminin 2, kızıllık isminin 2, baş isminin 4 kadar değişik anlamının bulunduğu görülür.

Bu ve buna benzer çalışmalar göstermektedir ki, metin sözlüğü ve hatta kelimenin cümledeki anlamını ortaya çıkartma çalışmaları bağlamdan ayrı düşünülemez. Aynı kelime farklı metinde, paragrafta ya da cümlede farklı anlamı karşılayabilir.

KISALTMALAR

- DKK** : Dede Korkut Kitabı II
DLT : Divanü Lugati't-Türk Tercümesi
DS : Derleme Sözlüğü
ETG : Eski Türkçenin Grameri
EUTS : Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
GD : Güney Doğu Şiveleri
GT : Gülistan Tercümesi
İM : İslamî'nin Mesnevîsi
Kâş. : Kâşgârlı
KB : Kutadgu Bilig
KLS : Kuman Lehçesi Sözlüğü
KT :XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Satır Altı Kur'an Tercümesi
M : Maytrısimit
mes. : Meselâ
NHT : Nazmü'l-Hilafiyat Tercümesi
OA : Orhun Abideleri
SN : Süheyl ü Nevbahar
ŞŞÇ : Şerifi Şehnâme Çevirisi
Tar. S. : Tarama Sözlüğü
TDK : Türk Dil Kurumu
TS : Türkçe Sözlük
V : Vasiyyet-nâme
vb. : ve benzeri

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
 Volume 6/4 Fall 2011

KAYNAKÇA

- AKSAN Doğan (2006), **Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi**, Engin Yayın evi, Ankara.
- ARAT Reşit Rahmeti (1979), **Kutadgu Bilig III İndeks**, İstanbul.
- ATALAY Besim (1985), **Divanü Lügat-it Türk Tercümesi I, II, III**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ATALAY Besim (1986), **Divanü Lügat-it Türk Dizini "Endeksi" IV.**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ATMACA, Emine (2011), **Eski Oğuz Türkçesinden Türkiye Türkçesine Söz Varlığındaki Değişmeler ve Anlam Olayları** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya.
- AYDIN Mehmet (2007), **Dilbilim El Kitabı**, 3F Yayınevi, Ocak, İstanbul.
- BİLGİN A. Azmi (1996), **Nazmü'l-Hilafiyat Tercümesi**, TDK Yay., 663, Ankara.
- CAFEROĞLU Ahmet (1993), **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Enderun Kitabevi İstanbul.
- CLAUSON Sir Gerhard (1972), **An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth-Century Turkish**, Oxford University Press., Londra.
- ÇAĞATAY Saadet (1988), "Türkçede Kadın İçin Kullanılan Sözcükler", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten** 1962, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 13-49.
- DEMİR Necati (2000), "Yılık Kelimesi Üzerine", **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, 593, s. 538-541.
- DİLÇİN Cem (1991), **Süheyl ü Nevbahâr-İnceleme-Metin-Sözlük**, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara.
- DUMAN Musa (2000), **Birgili Muhammed Efendi Vasiyyet-name**, R Yay., İstanbul.
- EREN Hasan (1999), **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, Bulak Neşriyat, Ankara.
- ERGİN Muharrem (2003), **Dede Korkut Kitabı II**, TDK Yay. 219, 3. Baskı, Ankara.
- ERGİN Muharrem (1991), **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yayınları İstanbul.
- ERGÜZEL M. Mehdi (2007), **Dil ve Kültür Üzerine Yazılar**, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul.
- EROL Hülya Arslan (2008), **Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- GABAIN A. Von (2000), **Eski Türkçenin Grameri**, Çev.: Mehmet Akalın, Üniversitesi Basımevi, 3. Baskı, Ankara.
- GÖNEN Sinan, (2005) "Efsanelerde Kara Renginin Görünümü", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 17, s. 226.
- GRÖNBECH K. (1992), **Kuman Lehçesi sözlüğü**. (Çev. Kemal Aytaç). Kültür Bakanlığı Yay. Ankara.
- GUIRAUD Pierre (1984), **Anlambilim**, Kuzey Yayınları, Ankara.

- GÜLENSOY Tuncer (2007), **Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü**, 2 Cilt, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- HAMILTON James Russell (1998), **İyi ve Kötü Prens Öyküsü**, (Türkçe Çeviri: Vedat Köken), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- <http://www.tdk.gov.tr>
- KARAAĞAÇ Günay (1991), "Eski Metatez Örnekleri", **E.Ü. Edeb. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi VI**, s. 85-102.
- KORKMAZ Zeynep (1992), **Gramer Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KÜLTÜRAL Zuhâl, Dr. Latif Beyreli (1999), **Şerîfî Şehnâme Çevirisi**, TDK Yay., Ankara.
- ÖGEL Bahaeddin (1989), **Türk Mitolojisi**, 1. cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÖZKAN Mustafa (1993), **Mahmûd B. Kâdî-i Manyâs Gülistân Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin- Sözlük)**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÖZTÜRK Furkan (2008), İşlevsel Sözlük ve Osmanlı Şiirinde Bağlam, **Turkish Studies**, International Periodical For the languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/1 Winter, s.327-334.
- Şemseddin Sami (1985), **Temel Türkçe Sözlük Kâmûs-ı Türkî 'nin Sadeleştirilmiş ve Genişletilmiş Basımı 3 CİLT TAKIM**, Tercüman Gazetesi, İstanbul.
- Şemseddin Sami (2005), **Kâmûs-ı Türkî**, Çağrı Yay., İstanbul.
- Tarama Sözlüğü I, II, III, IV,V, VI** (1963,1996,1967, 1969, 1971, 1972) TDK Yay., Sayı 212, Ankara.
- TEKİN, Şinasi (1976), **Uygurca Metinler II Maytrisimit**, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara.
- TOPALOĞLU, Ahmet (1978), **Muhammed Bin Hamza, XV. Yüzyıl başlarındaYapılmış Satır Arası Kur'an Tercümesi, 2. Cilt (Sözlük)**, KB Yay., İstanbul.
- TURAN, Fikret (1998) "Halk Osmanlıcası I: Melhameler ve Bir 17. Yüzyıl Melhamesi," [Popular Ottoman I: The 'Melhame' genre and a 17th Century Melhame] *Bir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi; Prof. Kemal Eraslan Özel Sayısı (Festschrift)*, 9-10 İstanbul, s. 685-701.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü** (1965), TDK Yay. Ankara.
- VARDAR, Berke (2002), **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, MULTILINGUAL, İstanbul.
- YAYLAGÜL, Özen (2010), **Ebvâb-ı Şifâ Metin Dilbilimsel Bir İnceleme**, KÖKSAV, Ankara.